

*Karlo Držaić**

Socijalizam u počecima radničkoga pokreta Hrvatske i Slavonije: između Marxa i Lassallea

Autor analizira formiranje i djelovanje radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji tijekom sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća. Nasuprot dosadašnjim istraživanjima prema kojima se politička ideologija radničkog pokreta oslanjala na socijalizam Karla Marxa i I. internacionale, u članku je postavljena teza da su na razvoj socijalističke misli i političke prakse radničkog pokreta u ovom razdoblju u najvećoj mjeri utjecala shvaćanja Ferdinanda Lassallea te kontakti s njemačkim radništvom. Primarno se koristeći suvremenim novinama, kao jedinim onodobnim široko dostupnim medijem, autor analizira diskurs i centralne točke javno komunicirane ideologije te ističe karakteristične obrasce koje radnički i socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji preuzima od samog Lassallea ili iz tradicije lassallijanskog modela socijalizma. Autor zaključuje kako je isprva dominantna ideologija lassallijanskog socijalizma naknadno nadograđivana idejama karakterističnima za Marxove viđenje socijalizma.

Ključne riječi: radništvo, radnički pokret, socijalizam, Marx, Lassalle, 19. stoljeće, Radnički prijatelj

Uvod

Šezdesete i sedamdesete godine 19. stoljeća prijelomno su razdoblje u povijesti Habsburške Monarhije. Ne samo da je stoljetna Monarhija reorganizirana na način koji će odrediti njezin preostali životni vijek, već se u tom razdoblju intenzivira proces stvaranja modernoga društva, prije ograničen apsolutističkim režimom koji je onemogućavao modernizaciju političkoga života. Jedna je od ključnih karakteristika toga procesa formiranje praksi masovne politike i začetak masovnih političkih stranaka, a u kontekstu ovoga rada važno je osnivanje

* Karlo Držaić, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet (Doktorski studij), Sveučilište u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb, Republika Hrvatska, E-mail adresa: karlo.drzaic@gmail.com

socijaldemokratskih stranaka te širenje socijalističkih ideja. Šezdesetih godina, posebno pod utjecajem socijalističkih stranaka iz njemačkih zemalja, u Habsburškoj Monarhiji nastaje snažan radnički pokret, koji kulminira 1869. velikim demonstracijama pred bečkim Carevinskim vijećem, kojima su radnici tražili uvođenje određenih političkih sloboda poput općega prava glasa.¹ Istovremeno se organizira radništvo diljem Monarhije, pa i u njezinim privredno zaostalijim dijelovima poput Hrvatske i Slavonije.

Rani period radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji kronološki možemo datirati u razdoblje od 1870. do 1875. godine. Iako je povijest radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji prije osnivanja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1919. razmjerno slabo historiografski obrađena, ovaj kratki period u kojem taj pokret prvi put postaje društveno relevantan predstavlja iznimku i tema je više radova.² Razlog nije samo taj što tada u Hrvatskoj nastaju prva

¹ Mirjana Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu”, *Historijski zbornik* 8 (1955), br. 1-4: 4.

² Navodim dosad objavljene radove koji su se bavili počecima radničkoga pokreta u Hrvatskoj. Radovi koji se teme dotiču samo usputno ili marginalno nisu uključeni u ovaj popis. Josip Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj: od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)* (Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958); Josip Cazi, *Radnički pokret Hrvatske (1860-1895)* (Beograd: Rad, 1962); Vinko Cević, „Neka zapažanja i neki rezultati iz proučavanja radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1918. godine”, *Putovi revolucije* 2 (1963), br. 3-4: 155-163; Vinko Cević, *Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870-1955*. (Zagreb: Republički odbor Sindikata grafičara Hrvatske, 1955); Miroslava Despot, „Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune”, u: *Pariška komuna 1871-1971*, knj. 2, ur. Pero Damjanović (Beograd: Rad, 1971), 965-983; Karlo Držaić, „Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju” (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019); Karlo Držaić, „Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897. godine” (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019); Mirjana Gross, „Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji”, *Historijski zbornik* 5 (1952), br. 3-4: 311-329; Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu”, 1-39; Mirjana Gross, ur., *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća: izabrani izvori* (Zagreb: Školska knjiga, 1957); Mirjana Gross, „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907”, *Putovi revolucije* 5 (1965): 117-130; Mirjana Gross, „Ideologija socijalističkog pokreta u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata”, *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf* 6 (1976): 9-20; Josip Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj: samostalni ekonomski i politički istupi (1860-1880)* (Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku, 1950); Valentina Kezić, „Uloga tiska u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije: primjer *Radničkoga prijatelja* (1874.-1875.)” (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2020); Cvetka Knapič-Krhen, „Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj”, *Putovi revolucije* 5 (1965): 213-217; Cvetka Knapič-Krhen, „Zašto je prestao izlaziti ‘Radnički prijatelj’”, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu* 6 (1973), br. 3: 81-83; Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1973); Vitomir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knj. 1-3 (Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929-1933); Jovan Marjanović, *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama: do Prvog svjetskog rata* (Beograd: Rad, 1958); Ive Mažuran, „Prvo radničko društvo u Osijeku”, u: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867”*, ur. Zdravko Krnić (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek; Historijski institut Slavonije Slavonski Brod, 1969), 45-78; Ive Mažuran,

radnička društva, nego i to što su 1874. i 1875. u Zagrebu izlazile prve radničke novine u Hrvatskoj, *Radnički prijatelj*. Naime, velik problem istraživanja ranoga radničkog pokreta u Hrvatskoj jest manjak odgovarajućih izvora, stoga su saznanja o pojedinim radničkim društvima utemeljena na samo nekoliko šturih dokumenata čija je vjerodostojnost ponekad upitna. Iako je riječ tek o tjedniku koji je na četiri stranice izlazio nepunih osam mjeseci, *Radnički prijatelj* nalazi se u suprotnosti sa siromaštvom izvorne građe te je najbolji i najpotpuniji izvor za istraživanje ove teme. Te su novine prvi put javno i široko dostupno reflektirale dominantna politička i ideološka opredjeljenja radničkoga pokreta i, svojevrsnim mehanizmom povratne sprege, utjecale na daljnje širenje i prihvaćanje tih opredjeljenja.³

Baveći se počecima radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, više je povjesničara pokušalo odgovoriti na pitanje kakav je bio politički karakter toga pokreta, odnosno je li bio socijalistički te ako jest, o kakvu je obliku socijalizma bila riječ. Iako se gotovo svi slažu da se pokret može nazvati socijalističkim, problem radova tih povjesničara, koji su uglavnom objavljeni šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća, jest što u pravilu polaze od nastojanja da u socijalizmu hrvatskih radnika pronađu utjecaje Karla Marxa i Prve internacionale. S obzirom na to da je riječ o generaciji povjesničara koja je pisala pod snažnim utjecajem marksističke misli i bila znatno bolje upoznata s Marxovim idejama nego s drugim devetnaestostoljetnim pravcima socijalističke misli, što je uostalom i danas uobičajeno, takvo je nastojanje razumljivo. Međutim, ono je razlog zašto

ur., *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894* (Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1967); Vlado Oštrić, „Istraživanja radničkog pokreta i drugih povijesnih tema XIX i početka XX stoljeća (do 1918)”, *Časopis za suvremenu povijest* 14 (1982), br. 1: 61-68; Vlado Oštrić, „Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život!”, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu* 6 (1973), br. 3: 20-51; Vlado Oštrić, „Odjeci i utjecaj Markovićeve djela u Hrvatskoj i Vojvodini u povodu zbornika 'Svetozar Marković, omladina i marksizam'”, *Časopis za suvremenu povijest* 18 (1986), br. 2: 101-111; Vlado Oštrić, „Prilozi pitanjima početka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890.)”, u: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu. Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici izlaska „Radenika”*, ur. Milo Popović (Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo, 1974), 45-84; Vlado Oštrić, „Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća”, *Historijski zbornik* 13 (1960), br. 2: 5-25; Vlado Oštrić, „Složni – biti ćemo množni!”, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu* 6 (1973), br. 3: 3-19; Vlado Oštrić, „Zagreb i socijalistički radnički pokret (od sredine XIX st. do stvaranja komunističkog pokreta) u povijesnoj literaturi”, *Časopis za suvremenu povijest* 15 (1983), br. 3: 3-11; Vlado Oštrić, „Radnički pokret u jugoslavenskim zemljama od svojih početaka do 1918/1919. godine (I. dio historije SKJ) i odnos općeg, posebnog i pojedinačnog”, *Povijesni prilozi* 1 (1982), br. 1: 11-62; Vlado Oštrić, „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine”, *Povijesni prilozi* 2 (1983), br. 1: 11-62; Vlado Oštrić, „Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do 1914. u našoj povijesnoj književnosti: drugi dio”, *Časopis za suvremenu povijest* 5 (1973), br. 2: 109-133; Luka Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije* (Zagreb: DAF, 2016); Branka Pribić, „Književni prilozi kao sredstvo prosvjedičivanja radništva”, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu* 6 (1973), br. 3: 69-80.

³ Pritom nije nužno da su stavovi izneseni u *Radničkom prijatelju* bili općeprihvaćeni ili najrašireniji u radničkom pokretu. Činjenica da ih je zastupala grupa koja tada drži strukturne pozicije moći čini te stavove dominantnima.

je historiografija prenaplaćavala Marxov utjecaj na radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, a zanemarivala druge utjecaje, posebno one zasnovane na idejama koje je formulirao Ferdinand Lassalle.

Cilj je ovoga rada pokazati da je glavni teorijski utjecaj na početke socijalizma u Hrvatskoj i Slavoniji imao lassallijanski model socijalizma, na koji se tada nadograđuje socijalizam Wilhelma Liebknechta i Augusta Bebela, koji doista jesu pod znatnim utjecajem Marxa i Internacionale. Primarni izvor za istraživanje je spomenuti *Radnički prijatelj*, koji je funkcionirao kao jedini javno i lako dostupan medij koji je izražavao ideje radničkoga pokreta i diseminacijom djelovao na njihovo širenje.

Metodologija i osnovni pojmovi

Teza i cilj kakvi su naznačeni u uvodu ovaj rad primarno svrstavaju u historijsku poddisciplinu intelektualne historije, odnosno u područje historije ideja. Pritom valja imati na umu da intelektualnu historiju karakterizira snažna interdisciplinarnost te se tako i ovaj rad može povezati s poviješću filozofije, poviješću političke misli i drugim srodnim disciplinama. Izostanak stroge metodološke konceptualizacije, mogućnost širokoga postavljanja istraživačkoga polja i interdisciplinarni karakter omogućavaju korištenje metoda historiografiji srodnih disciplina u svrhu istraživanja povijesti intelektualne djelatnosti. Jedna od disciplina koja je imala snažan utjecaj na intelektualnu historiju jest lingvistika, koja nakon lingvističkoga, a napose nakon retoričkoga obrata dobiva čak i mogućnost totalitarnih pretenzija nad preostalim društvenim i humanističkim znanostima. S obzirom na to, uz uobičajeni kvalitativni postupak intelektualne historije, istraživanje se dijelom temelji na tradiciji kembriđske škole intelektualne historije, koja u skladu s lingvističkim i retoričkim obratom pažnju pridaje jezičnim konvencijama određenih društvenih skupina u nekom povijesnom vremenu.⁴

Jedan od središnjih pojmova ovoga teksta je radnički pokret Hrvatske ili hrvatski radnički pokret. Međutim, rani radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji nije bio hrvatski u nacionalnom ili etničkom smislu, bio je heterogen te je u dijelu njega prevladavalo mišljenje da „nas hrvatske radnike moć kapitala isto tako tišti kao što njemačke i td. – svaki znade, da nam je narodnost naša – naše siromaštvo; u tom smo svi jednaki, svi braća jedne te iste, ove narodnosti”.⁵ S obzirom na to, naziv hrvatski radnički pokret koristim isključivo kao prostornu oznaku za radnički pokret koji se razvijao u Hrvatskoj i Slavoniji. Također valja napomenuti da

⁴ John Greville Agard Pocock, *Politics, Language and Time: Essays on Political Thought and History* (Chicago: University of Chicago Press, 1989); Quentin Skinner, „Meaning and Understanding in the History of Ideas”, *History and Theory* 8 (1969), br. 1: 3-53.

⁵ „Zagreb”, *Radnički prijatelj* (Zagreb), 31. 1. 1875., 2.

radničkim pokretom, a jednako tako i radničkim društvom, smatram samo organiziranje radnika koji su djelovali uglavnom autonomno, to jest bez izraženoga tutorstva pripadnika drugih klasa, te koji su zastupali radnike kao zasebnu društvenu i političku skupinu. Ova je distinkcija nužna jer se od sredine 19. stoljeća u Europi, a od šezdesetih godina i u Hrvatskoj i Slavoniji, javljaju društva za radnike koja nisu pod kontrolom samih radnika, nego njima upravljaju liberalni političari ili pojedini kapitalisti. Također, u širem smislu, radnički pokret može obuhvaćati razno neformalno organiziranje i gotovo svako djelovanje radnika, međutim zbog manjka izvora primjereno kvalitativno istraživanje politike i ideologije tako široko shvaćenog radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije u ranom razdoblju nije moguće.

Još jedan važan pojam u radu je socijalizam. Socijalizam ovdje koristim kao krovni pojam koji obuhvaća socijaldemokratske, komunističke i druge slične, više ili manje definirane, ideje koje su u 19. stoljeću bile široko prihvaćene kao socijalističke. Pritom nužnim obilježjem socijalizma smatram ideju da postoji sukob rada i kapitala, odnosno protivljenje ideji društvene (klasne) harmonije.

Počeci radničkoga udruživanja u Hrvatskoj i Slavoniji

Vjerojatno pišući negdje sredinom 1869. godine, Ljudevit Vukotinović u predgovoru svojega prijevoda *Abecedara radnika*, kratkoga djela francuskoga književnika Edmonda Abouta, napisao je: „Kod nas nejma ni radnikah ni siromakah, ni u obće proletaracah budi na broju mnogih, budi tako izobraženih, da bi kadri bili zahtjevanju stališa svoga izraz podieliti [...]”⁶ Prije same objave, u rujnu 1870., Vukotinović je djelu dodao još jedan kraći predgovor:

„Od ono doba, kad sam svršio prevod i napisao predgovor, dogodi se više toga u obziru radničkih pitanjah. Gibanja su se porodila znamenita; te je osobito bečka vlada mnogo imala brige sa strikima, koje izvadjaju radnici u Beču, Pragu i Gradcu. Bijaše već i u Pešti posla u tom obziru. Pitanje dakle proletariata, koje se u slici radničkih gibanjah pojavljujem stoji već zbilja i u našoj državi na dnevnom redu.”⁷

U periodu između tih dvaju Vukotinovićevih tekstova pitanje radničkoga organiziranja prometnuto je na mjesto društvene relevantnosti i u Hrvatskoj i Slavoniji. Naime, 2. rujna 1869. u Zagrebu se sastalo četrdesetak „obrtnikah” i „inteligentnijih radnikah” koji su raspravljali o osnivanju „društva za izobraženje radnikah”.⁸ Režimske *Narodne novine*, koje pozdravljaju osnivanje takva druš-

⁶ Ljudevit Vukotinović, „Domoljubnom šticiu”, u: Edmond About, *Abecedar radnika*, s franc. prev. Ljudevit Vukotinović (Zagreb: Lavoslav Hartman i družba, 1870), 4.

⁷ Ljudevit Vukotinović, „Opazka”, u: About, *Abecedar radnika*, 5.

⁸ Iste godine s radom prestaje Hrvatsko obrtničko društvo, koje je od 1864. djelovalo u Zagrebu. Okupljalo je zagrebačke privrednike, tehničku inteligenciju i obrtnike iz Zagreba, ali oni do 1869.

tva, izvijestile su da se 20. rujna u Zagrebu održao još jedan sastanak radnika i obrtnika, ovoga puta sa 150 prisutnih, a da je 3. listopada grupa zagrebačkih radnika, predvođena Milanom Makancem, Zemaljskoj vladi predala molbu za odobrenje javne skupštine na kojoj bi se osnovalo to radničko društvo.⁹ Iako je radnicima isprva odgovoreno da će imati punu podršku Zemaljske vlade ako ne budu „išli za kakvim socijalnim prevratom”, početkom iduće godine Zemaljska vlada i Gradsko poglavarstvo Zagreba odbijaju zahtjev radnika za osnivanje društva i održavanje javne skupštine tvrdeći da je broj radnika u Zagrebu malen i da već postoje škole za njihovo obrazovanje.¹⁰ Bez obzira na to što je taj prvi pokušaj stvaranja općega radničkog društva na prostoru Hrvatske i Slavonije propao, već iste 1870. godine u Zagrebu je osnovano Tipografsko društvo za međusobno podupiranje i obrazovanje.

Tipografsko društvo odigralo je važnu ulogu u razvoju radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Ono je predvodilo jedan od prvih štrajkova, a kako su tipografi bili razmjerno bolje obrazovani te su kao poželjni radnici nerijetko migrirali i stoga imali iskustvo funkcioniranja radničkih organizacija u razvijenijim dijelovima Europe, oni su bili pokretačka snaga radničkoga pokreta u Hrvatskoj idućih dvadeset godina. Tipografsko društvo predstavlja svojevrsni začetak radničkoga pokreta, ali kako je bilo namijenjeno radnicima jedne specifične struke, prije bismo ga mogli nazvati cehovskim ili sindikalnim nego općeradničkim udruženjem. Štoviše, kako je primijetila Mirjana Gross, tipografi su društvo i mogli osnovati zbog svojega specifičnog položaja radnika čija struka nije obuhvaćena postojećim cehovima.¹¹

Početak 1872. u Hrvatskoj i Slavoniji na snagu je stupio obrtni zakon kakav je za austrijski dio Monarhije vrijedio još od 1859. te je njime ukinuta većina cehova.¹² Time nestaju organizacije obrtnika i radnika, stoga se ponovno javlja inicijativa za osnivanje općega radničkog društva.¹³ Prema jednome navodu iz

gube interes za rad Obrtničkoga društva te ono zbog iznimno maloga broja aktivnih članova više ne može održavati ni redovne skupštine. Stoga nije vjerojatno da je ova inicijativa za osnivanje radničkoga društva bila pokušaj revitalizacije staroga Obrtničkoga društva. Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2008), 42-44; „Društvo za izobraženje radnikah u Zagrebu”, *Narodne novine* (Zagreb), 4. 9. 1869., 2; „U Zagrebu, 4. siječnja. (Hrvatsko obrtničko društvo)”, *Narodne novine*, 4. 1. 1869., 4.

⁹ „Društvo za izobraženje radnikah u Zagrebu”, *Narodne novine*, 23. 9. 1869., 3; „Deputacija radnikah”, *Narodne novine*, 1. 10. 1869., 3.

¹⁰ „Deputacija radnikah”, *Narodne novine*, 1. 10. 1869., 3; Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj*, 23-24.

¹¹ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu”, 6.

¹² Despot, „Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune”, 967.

¹³ Krajem siječnja 1873. Obrtničko-radničko društvo u Zagrebu u *Narodnim novinama* objavljuje proglas kojim se poziva radnike da se učlane u novoosnovano društvo. Proglas počinje upravo argumentom da su ukinućem cehova radnici ostali bez ikakve zaštite te je stoga nužno da se okupe u novoj

Radničkoga prijatelja, Obrtničko-radničko društvo u Zagrebu s djelovanjem je počelo 1. rujna 1872.¹⁴ Vjerojatno je tada održan sastanak na kojem je skupina zagrebačkih radnika donijela odluku o osnivanju društva i izradi društvenih pravila. Pravila Obrtničko-radničkoga društva Zemaljska vlada prihvatila je sredinom siječnja 1873. te je ono svoju konstituirajuću skupštinu, na kojoj je bio prisutan 151 član, održalo 14. siječnja.¹⁵ Tada je izabran petnaesteročlani upravni odbor kojem je na čelu bio predsjednik Društva, tipograf Franjo Topolščak.¹⁶ Za razliku od prijašnjih društava koja su okupljala radnike, Obrtničko-radničko društvo u Zagrebu nastalo je samoorganiziranjem radnika te je bilo općega karaktera, odnosno prihvaćalo je radnike bez obzira na njihovu struku. Kako raniji pokušaji organiziranja radnika u Hrvatskoj nisu bili autonomni, općeradnički ili usmjereni na stvaranje trajnije organizacije, što se u prvom redu odnosi na štrajkove, upravo čin osnivanja Obrtničko-radničkoga društva u Zagrebu možemo smatrati pravim početkom radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Štoviše, radnička društva koja nastaju idućih godina uvelike su modelirana po uzoru na ovo zagrebačko. To je jasno vidljivo na primjeru obrtničko-radničkih društava u Osijeku i Požezi, osnovanih 1874., koja svoja društvena pravila izravno preuzimaju od Obrtničko-radničkoga društva u Zagrebu.

Iako se nazivalo i obrtničkim, a u vrijeme kad je osnovano pravi industrijski radnici u Zagrebu bili su veoma malobrojni, zagrebačko Obrtničko-radničko društvo samo je sebe smatralo u prvom redu radničkim društvom. To je jasno vidljivo već iz prvoga javnog proglasa Društva, koji je naslovljen „Radnici grada Zagreba!” i u kojem se i ne spominju obrtnici nego isključivo radnici.¹⁷ Također, Radničko društvo od osnivanja je bilo uređeno na klasnoj osnovi. Naime, prema pravilima, redovitim članovima mogli su postati samo oni koji stanuju u Zagrebu ili njegovoj okolici, a ne plaćaju više od 10 forinti izravnoga poreza.¹⁸ Radnič-

organizaciji koja će se brinuti za njihove interese. Franjo Topolščak, Gavro Grünhut, „Radnici grada Zagreba!”, *Narodne novine*, 25. 1. 1873., 3.

¹⁴ S., „Mjesečna skupština zagr. obrt.-radničkoga društva od 22. studenoga 1874.”, *Radnički prijatelj*, 29. 11. 1874., 1.

¹⁵ Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Zagrebu (dalje: DAZG) – fond 764 – Prvo hrvatsko zagrebačko obrtničko i radničko društvo (dalje: PHZORD), knj. 1, str. 1.

¹⁶ HR-DAZG-764-PHZORD, knj. 1, str. 2.

¹⁷ Riječ *obrtničko* vjerojatno je dodana u naziv kako bi se zaobišao argument Zemaljske vlade iz siječnja 1870. da radničko društvo nije potrebno jer su radnici u Zagrebu malobrojni. Takvo naglašavanje radničkoga karaktera društva bilo je uobičajena praksa i sljedećih godina. S obzirom na to, u daljnjem tekstu za Obrtničko-radničko društvo u Zagrebu koristim naziv Radničko društvo. Franjo Topolščak, Gavro Grünhut, „Radnici grada Zagreba!”, *Narodne novine*, 25. 1. 1873., 3.

¹⁸ Uz redovno članstvo postojala je i kategorija podupirajućega članstva. Podupirajućim članom mogao je postati svatko tko je radu Radničkoga društva doprinio uplaćivanjem najmanje 4 forinte godišnje ili je kao učitelj držao predavanja za članove. Podupirajući članovi nisu mogli sudjelovati u donošenju odluka. Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj*, 64-66.

ko društvo imalo je dvojnju funkciju, obrazovnu i podupiruću.¹⁹ S obzirom na to, stvorena su dva odjela s odvojenim blagajnama: jedan je trebao uspostaviti knjižnicu, organizirati razna predavanja, tečajeve i kružoke za naobrazbu, a drugom je svrha bila novčano potpomaganje bolesnih članova i briga o njihovu sprovodu u slučaju smrti.²⁰

Već u prvoj godini postojanja izbija sukob dviju struja unutar Radničkoga društva.²¹ Nije moguće sa sigurnošću utvrditi koja je bila priroda toga sukoba, ali je razriješen 18. listopada 1873., kad je na izvanrednoj skupštini umjesto Topolščaka, koji odstupa zbog odlaska iz Zagreba, na mjesto predsjednika izabran tipograf Dragutin Kale, socijalist i najvažnija ličnost prvih godina radničkoga pokreta u Hrvatskoj.²² Istovremeno je gotovo potpuno izmijenjen upravni odbor Radničkoga društva.²³ Kako su tijekom izbora predsjednika i odbora skupštini prisustvovala samo 72 člana, što je manje od polovice broja s konstituirajuće skupštine, jasno je da se spomenuti sukob negativno odrazio na popularnost Društva.²⁴ Broj radnika izravno uključenih u rad tijekom sedamdesetih godina nije više dostigao brojke s konstituirajuće skupštine, a i ukupan broj članova polagano je sve više opadao. Bez obzira na to, upravo pod vodstvom Kalea i drugih socijalistički orijentiranih radnika zagrebačko Radničko društvo nalazilo se u najaktivnijem periodu svoje rane povijesti. Kulminacija je svakako bila od listopada 1874. do travnja 1875., kad je izlazio *Radnički prijatelj*, novine koje su funkcionirale kao glasilo Radničkoga društva, ali i radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji općenito.²⁵ U tom razdoblju, 21. veljače 1875. u Zagrebu je održana i

¹⁹ Službeni naziv je *Obrtničko-radničko društvo za izobraženje i podupiranje u Zagrebu*. Međutim, taj se naziv gotovo nikad nije koristio, nego se u izvorima javlja neki kraći oblik.

²⁰ Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj*, 64-66.

²¹ U spomen-knjizi povodom pedesete obljetnice djelovanja Radničkoga društva Dušan Kučenjak ustvrdio je da se 1873. odvijao sukob između „nacionalnog i internacionalnog tabora, prvog s vjerskom, drugog s protuvjerskom tendencijom”. Ova opaska o postojanju sukoba vrijedna je jer je Kučenjak mogao imati saznanja o tim događajima od samih sudionika, ali spominjanje nacionalnoga i internacionalnoga tabora nije u skladu s izvorima te je vjerojatno uvjetovano kontekstom vremena u kojem piše. Dušan Kučenjak, *Spomen-knjiga o 50-godišnjem djelovanju I. zagrebačkog radničkog društva za podupiranje i naobrazbu svojih članova, 1873-1923* (Zagreb: I. zagrebačko radničko društvo, 1925).

²² Neki su povjesničari na temelju Kučenjakove opaske zaključili da se radilo o sukobu u kojem je socijalistička grupa radnika preuzela upravljanje Društvom od prvotnoga rukovodstva, koje se protivilo socijalistima. Međutim, prema skupštinskom zapisniku, Topolščak je odstupivši s mjesta predsjednika predložio upravo Kalea za svojega nasljednika. HR-DAZG-764-PHZORD, knj. 1, str. 43 i 55.

²³ HR-DAZG-764-PHZORD, knj. 1, str. 55-56.

²⁴ HR-DAZG-764-PHZORD, knj. 1, str. 55-56.

²⁵ Radnički je pokret u tom formativnom periodu vjerojatno bio više heterogen nego pisanje samoga *Radničkog prijatelja*, međutim pretpostavljena politička i ideološka heterogenost pojedinih radničkih društava ili grupa nije se mogla javno očitovati jednako snažno kao pozicije jedinoga radničkog medija u Hrvatskoj i Slavoniji.

prva javna radnička skupština, na kojoj je pred tristotinjak okupljenih istaknuto da je „dužnost svakoga čestitog radnika, da se pridružuje braći svojoj te u jednom društvu složno za napredak radničkoga stališa djeluju”, a kao takvo društvo istaknuto je upravo „ovdašnje obrtničko-radničko društvo”.²⁶ Na toj je skupštini ujedno prihvaćena rezolucija prema kojoj su okupljeni „podpuno zadovoljni s pravcem lista ‘Radnički prijatelj’ te ga prihvaćaju glasilom hrvatskih radnika”, a isto su mjesec dana kasnije učinili osječki radnici.²⁷ Prestanak izlaženja *Radničkoga prijatelja* označava završetak najranijega perioda Radničkoga društva i radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Gašenjem tih novina radnički pokret izgubio je svoj najvažniji kanal komunikacije s društvom i neorganiziranim radnicima.²⁸ Stoga u sljedećim godinama dolazi do određene pasivizacije Društva, a i radničkoga pokreta, koji će se u Hrvatskoj doista razbuktnuti tek krajem osamdesetih godina 19. stoljeća.²⁹

Prije nastavka valja se osvrnuti na Osječko radničko-obrazovno društvo. Iako je osnovano još krajem 1867. te se u historiografiji često spominje kao prvo radničko društvo u hrvatskim ili jugoslavenskim zemljama, ono nije osnovano kao organizacija koja je predstavljala radništvo kao klasu sa specifičnim političkim i društvenim interesima.³⁰ Umjesto toga, to je društvo osnovano na poticaj osječkoga industrijalca Gustava Wagnera, a možda i s namjerom pacifikacije u njegovoj tvornici zaposlenoga radništva, te je barem nekoliko godina djelovalo pod tutorstvom lokalne buržoazije, inteligencije i činovništva.³¹ Čini se da na početku

²⁶ „Zapisnik obće radničke skupštine, održavane dne 21. veljače 1875. u prostorjeh gradske pivare”, *Radnički prijatelj*, 28. 2. 1875., 1-2.

²⁷ Skupština Osječkoga obrtničko-radničkog društva na svojoj prvoj općoj skupštini prihvatila je zagrebački *Radnički prijatelj* i peštanski *Arbeiter-Wochen-Cronik*. U *Radničkom prijatelju* redovito su objavljeni članci i vijesti iz Osijeka. „Zapisnik obće radničke skupštine, održavane dne 21. veljače 1875. u prostorjeh gradske pivare”, *Radnički prijatelj*, 28. 2. 1875., 2; „Essek, 7. April”, *Radnički prijatelj*, 18. 4. 1875., 4.

²⁸ Iako popis nije cjelovit, prema gradovima koji se spominju u rubrici „Listovnica – Briefkasten” kao mjesta u kojima postoje pretplatnici moguće je djelomično rekonstruirati gdje se čitao *Radnički prijatelj*. Uz Zagreb, u rubrici se spominju svi veći gradovi Hrvatske i Slavonije poput Osijeka, Varaždina, Karlovca, Siska, Zemuna i Rijeke, ali i brojni veliki europski gradovi, u Monarhiji i izvan nje, poput Beča, Praga, Brna, Graza, Pešte, Londona i Beograda.

²⁹ U osamdesetim godinama javljaju se tajne radničke, socijalističke i anarhističke organizacije, međutim radnički pokret postaje izraženije javno prisutan od kraja desetljeća te od početka devedesetih stupa u svoju zrelu fazu.

³⁰ Središnje mjesto u tom narativu ima zbornik *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867”* i u njemu objavljen Mažuranov članak „Prvo radničko društvo u Osijeku”. Zdravko Krnić, ur., *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867”* (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek; Historijski institut Slavonije Slavonski Brod, 1969); Mažuran, „Prvo radničko društvo u Osijeku”.

³¹ Mažuran, koji je smatrao da je Društvo imalo klasni, a potencijalno i socijalistički karakter, ističe da je Wagner u mjesecima koji su prethodili osnivanju Društva bio u sukobu sa svojim radnicima predvođenim strojarским pomoćnikom Josipom Tellerom te smatra da se kroz taj sukob Wagner pri-

sedamdesetih godina radnici doista preuzimaju kontrolu nad Društvom te ga, s krojačem Antonom Prpićem na čelu, sredinom 1872. pokušavaju transformirati promjenom njegovih pravila i preimenovanjem u Opće radničko društvo.³² Iako je ta inicijativa imala jasna obilježja autonomnoga i klasnoga radničkog pokreta, što je uostalom i bio razlog zašto je Zemaljska vlada odbila osnivanje Općega posledničkog društva te sredinom 1873. naložila raspuštanje njegova Privremenoga odbora, ona nije bila uspješna, a funkcionalno radničko udruženje u Osijeku osnovano je tek krajem 1874., kad s radom počinje Osječko obrtničko-radničko društvo, koje je potpuno slijedilo model tada uspješnoga zagrebačkog Društva.³³ Osječko radničko-obrazovno društvo može se smatrati društvom za radnike, a ne radničkim društvom. Ono nije bilo klasno određeno niti je zastupalo specifično političke interese radništva, a kad radništvo preuzima inicijativu u Društvu i pokušava ga transformirati, biva zabranjeno.³⁴ Suprotno intenciji osnivača, Društvo je vjerojatno poticajno djelovalo na formiranje radničkoga pokreta, u širem smislu pojma, u Osijeku, ali ono tom pokretu ne pripada te stoga nije predmet istraživanja u ovom radu.

bližio pozicijama klasnoga radničkog pokreta. Međutim, bolje je objašnjenje da je taj sukob potaknuo Wagnera da pokuša osnivanjem Društva pacificirati osječko radništvo. To je bila intencija i brojnih radničkih obrazovnih društava koja su tih godina na poticaj pripadnika buržoazije osnivana u njemačkim zemljama i djelovala su u sklopu Saveza njemačkih radničkih društava (*Verband Deutschen Arbeitervereine*). Također, samo dvojica od sedam članova odbora mandatiranog da izradi društvena pravila bili su radnici, a radnici su u manjini bili i u prvoj upravi Društva, kojoj je na čelu bio sam Wagner. Mažuran, *Grada*, no. 3, „Bilješka o izboru upravnog odbora ‘Osječčkog radničko-obrazovnog društva’”, *Osijek*, 3. 11. 1867.; Mažuran, „Prvo radničko društvo u Osijeku”, 49-52; Roger Morgan, *The German Social Democrats and the First International 1864-1872* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965), 13-14; HR – Državni arhiv u Osijeku – fond 2103 – Zbirka dokumenata radničkog pokreta, kut. 1, „Zapisnik osnivačke skupštine Osječčkog radničko-obrazovnog društva”, 20. 10. 1867.

³² Radnici kontrolu u Društvu vjerojatno preuzimaju nakon što Wagner 1870. odlazi iz Osijeka, a ta kontrola postaje formalna kad u prvoj polovini 1872. formiraju Privremeni odbor, koji je trebao Radničko-obrazovno društvo transformirati u Opće posledničko društvo. Međutim, ne postoje pouzdane informacije o djelovanju Društva u tom razdoblju te je moguće da se ono uvelike pasiviziralo. Mažuran, *Grada*, no. 39, „Obavijest privremenog odbora ‘Osječčkog radničko-obrazovnog društva’ da će održati mjesečni sastanak”, *Osijek*, 5. 5. 1872. i no. 44, „Privremeni odbor ‘obćeg posledničkog društva u Osieku’ moli gradsko poglavarstvo u Osijeku da prosljedi podnesak i pravila društva Zemaljskoj vladi u Zagrebu na odobrenje”, *Osijek*, 8. 10. 1872.; Mažuran, „Prvo radničko društvo u Osijeku”, 66-68.

³³ Mažuran, *Grada*, no. 58, „Pravila osječčkog obrtničko radničkog društva”, *Osijek*, ožujak 1874.; „Essek, 21. Decbr.”, *Radnički prijatelj*, 3. 1. 1875., 3.

³⁴ U članku „Prvo radničko društvo u Osijeku” Ive Mažuran zaključak o radničkom, klasnom te potencijalno socijaldemokratskom karakteru Osječčkoga radničko-obrazovnog društva donosi na temelju nedovoljno potkrijepljenih tvrdnji, preuveličavanja i jasno nevaljalih dedukcija.

Struje socijalizma i rani radnički pokret

Inicijativa za osnivanje radničkoga društva

Razvoj radničkih i socijalističkih ideja u zemljama njemačkoga govornog područja predstavljao je dominantan vanjski utjecaj na radništvo u Hrvatskoj i Slavoniji jer je ono velikim dijelom bilo sačinjeno od radnika porijeklom iz tih zemalja, a i radnici iz Hrvatske i Slavonije nerijetko su se služili njemačkim.³⁵ Stoga je polovica *Radničkoga prijatelja* izlazila na njemačkom jeziku, Radničko društvo zapisnike sjednica vodilo je i na hrvatskom i na njemačkom, na oba jezika vođena je i prva javna radnička skupština, održana 1875., a njemačkim jezikom primarno se služilo i ranije Osječko radničko-obrazovno društvo. Krajem šezdesetih godina, kad se u Hrvatskoj i Slavoniji javlja inicijativa za autonomno organiziranje radnika, u ostatku Monarhije i u njemačkim zemljama, kao dijelovima Europe koji najviše utječu na radništvo u Hrvatskoj i Slavoniji, postojala su dva osnovna modela radničkih društava. Prvi su bila društva koja ne ističu zahtjeve za dodjelu punih političkih prava radnicima i za znatnije društvene promjene. Takva društva često djeluju pod tutorstvom liberalnih stranaka i pojedinaca. Drugi model su društva koja zastupaju socijalističke ideje, protive se postojećem društvenom uređenju te nastoje što je moguće više biti politički aktivna. Treba spomenuti da je transformacija društava koja ne teže političkom predstavljanju radništva u ona koja zastupaju socijalističke politike bila uobičajena. Najpoznatiji primjer, koji je sigurno bio poznat radništvu u Hrvatskoj i Slavoniji, onaj je obrazovnoga društva radnika iz Leipziga. Naime, nakon nesuglasica s Njemačkom progresivnom strankom, opozicijskom strankom liberala, lajpciški su se radnici 1863. obratili popularnom kritičaru Progresivne stranke Lassalleu s molbom da im objasni što bi trebali biti ciljevi udruživanja radnika.³⁶ Lassalle im je odgovorio objavom manifesta u kojem ističe da bi radnici trebali uspostaviti vlastitu i potpuno autonomnu političku stranku čiji bi glavni cilj bilo uvođenje općega i jednakog prava glasa.³⁷ U svibnju iduće godine na radničkom kongresu u Leipzigu osnovano je Opće njemačko radničko društvo (*Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein – ADAV*), politička stranka čiji je prvi predsjednik i kreator programa bio upravo Lassalle te koja je idućih desetak godina bila jedna od dviju najsnažnijih socijalističkih stranaka na njemačkom govornom području.³⁸

³⁵ Na razvoj radničkoga pokreta u Slavoniji, ponajprije u Osijeku, znatno su utjecale radničke organizacije iz Budimpešte, međutim i u tom slučaju uglavnom je bila riječ o posrednom utjecaju ideja nastalih u njemačkim zemljama. Tako je primjerice i vodeći mađarski socijalist toga razdoblja, Leó Frankel, isprva bio zagovornik Lassalleova viđenja socijalizma, a nakon iskustva Pariške komune i višegodišnjega egzila onoga Prve internacionale.

³⁶ Edward Bernstein, *Ferdinand Lassalle as a Social Reformer*, s njem. prev. Eleanor Marx (London: Swan Sonnenschein & CO, 1893), 119-121.

³⁷ Ferdinand Lassalle, *Open Letter to the National Labor Association of Germany* (Cincinnati, OH: The National Executive Committee of the Socialist Labor Party, 1879), 6-8.

³⁸ Morgan, *The German Social Democrats and the First International*, 5-30.

S obzirom na to da je inicijativa iz 1869. bila neuspješna, nije moguće sa sigurnošću zaključiti koji je od ovih modela to radničko društvo trebalo slijediti. Čini se da su tada dvije najjače stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, Narodna stranka i Hrvatsko-ugarska stranka, pokušale utjecati na radništvo i usmjeriti inicijativu za osnivanje društva tako da se ono ograniči na obrazovanje radnika i nastojanja za umjerenim poboljšanjem njihova ekonomskoga položaja. Upravo je to vjerojatno bio jedan od razloga zašto je Vukotinović preveo i objavio spomenuti *Abecedar radnika*.³⁹ Tvrdeći da bi vlasnici kapitala i radnici trebali surađivati, Edmond About u tom djelu zagovara ideju klasne harmonije u postojećem društvenom sustavu. On smatra da radnici trebaju biti zadovoljni svojim položajem u društvu te da životne uvjete ne mogu popraviti političkim djelovanjem, nego isključivo radeći više, a trošeći manje, tako da s vremenom i sami steknu manji kapital koji bi mogli uložiti.⁴⁰ Slično tome, u rujnu i listopadu 1869. *Zatočnik*, list Narodne stranke, pod naslovom „Radničko pitanje” objavljuje niz članaka koji su pisani na temelju ideja njemačkoga liberalnog političara Roberta Mohla.⁴¹ Autor članaka ističe da je život radnika iznimno težak i priznaje da postoji takozvano radničko pitanje koje je potrebno riješiti da bi se život radnika poboljšao.⁴² Međutim, za njega „radničko pitanje” ima isključivo ekonomsku prirodu te smatra da bi se ono trebalo rješavati mirnim dogovorom između radnika i onih koji ih zapošljavaju. Iako ima znatno više razumijevanja za loše životne uvjete radnika nego About, *Zatočnikov* novinar jednako smatra da radnici i njihova društva ne bi trebali aktivno sudjelovati u politici, nego težiti polaganom poboljšanju ekonomskoga položaja radništva suradnjom s posjedničkom klasom.⁴³

S obzirom na to da je delegaciju radnika Zemaljskoj vladi 3. rujna 1869. predvodio Milan Makanec, tada pristaša, a kasnije kritičar Narodne stranke, može se doimati da radnici nisu željeli da njihovo buduće društvo bude na neki način politički aktivno. Štoviše, nakon što se u *Zatočniku* pojavljuje tekst s tvrdnjom da Makanec na primanju radničke delegacije kod Zemaljske vlade nije eksplicitno odbacio mogućnost da će radničko društvo djelovati u smjeru „društvenog prevrata”, Makanec na poticaj samih radnika u *Narodnim novinama* demantira pisanje lista svoje stranke i ističe da radnici „teže jedino za ustrojstvom društva u svrhu svoga izobraženja i međusobne podpore u slučaju bolesti”.⁴⁴ Međutim, potpuno je razumljivo da su radnici svoje djelovanje morali formalno ograničiti

³⁹ Vukotinović je *Abecedar radnika* vjerojatno preveo negdje sredinom ili krajem 1869., upravo kad se pojavila inicijativa za osnivanje radničkoga društva.

⁴⁰ About, *Abecedar radnika*, 14-20 i 122.

⁴¹ „Radničko pitanje I.”, *Zatočnik* (Sisak), 24. 9. 1869., 3.

⁴² *Radničko pitanje* bio je uobičajeni naziv koji se koristio za označavanje najrazličitijih percipiranih problema radnika ili s radnicima. „Radničko pitanje IV.”, *Zatočnik*, 29. 9. 1869., 3.

⁴³ „Radničko pitanje II.”, *Zatočnik*, 27. 9. 1869., 3; „Radničko pitanje IV.”, *Zatočnik*, 29. 9. 1869., 3.

⁴⁴ Milan Makanec, „Očitovanje.”, *Narodne novine*, 11. 10. 1869., 2.

na ono što bi bilo prihvatljivo vlasti i da stoga nisu mogli javno isticati nikakve intencije promjene društva. Također, iako je Makanec u tom razdoblju bio istaknuti zagovornik politike Narodne stranke, on je ujedno gajio određene simpatije prema socijalističkim idejama.⁴⁵ Primjerice, početkom 1874. Makanec je u Saboru narodnjaku Špun-Stričiću, koji je govorio protiv komunizma nazvavši ga razvratnim, odgovorio:

„Nemogu prihvatiti, da je nauk o komunizmu razvratan s toga, što s njim pučanstvo nosi neko osvjedočenje za bolju budućnost. Dakle nasmijemo osuditi plemenitu težnju ljudi, koji se posvećuju tome, da nađu bolju formu života, jer tajiti se neda, da današnja forma života mnogo biedah i jadah donosi [...]”⁴⁶

Malošto se može reći o ideologiji radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji prije negoli on izdavanjem *Radničkoga prijatelja* dobiva javno prepoznatljiv glas, a još manje o tom inicijalnom periodu organiziranja radništva. Međutim, upravo u pogledu Makanca inicijativa zagrebačkih radnika nalikuje na onu lajpciških iz koje je proizašao ADAV. Naime, u trenutku kad im se radnici obraćaju za pomoć, i Makanec i Lassalle su mladi političari poznati po govorničkom umijeću, obojica se nalaze na ljevici oporbenih liberalnih stranaka te gaje određene simpatije prema radništvu i socijalističkim idejama, iako ih ne zagovaraju otvoreno. U prilog tome da je zagrebačko radništvo 1869. bilo u nekoj mjeri inspirirano Lassalleom govori to da u *Abecedaru radnika* i člancima „Radničko pitanje” važno mjesto zauzima kritika Lassallea i njegove ideje osnivanja radničkih proizvodnih zadruga uz pomoć kapitala dobivenog od države.

Period „Radničkoga prijatelja”

Neposredno prije i za izlazenja *Radničkoga prijatelja* u Njemačkoj su postojale dvije glavne i konkurentne struje socijalizma. Jedna je ona lassallijanska, nastala na temelju Lassalleove interpretacije socijalizma, koju predvodi ADAV. Druga je eisenachska struja, na čijem čelu stoje Liebknecht i Bebel, odnosno njihova Socijaldemokratska radnička partija (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei* – SDAP). Eisenachska struja naziv je dobila prema svojem političkom programu donesenom na osnivačkom kongresu SDAP-a 1869. u gradiću Eisenachu.⁴⁷ Političke

⁴⁵ Kako navodi Gross, sjećanje na Makanca kao prijatelja radništva zadržalo se i nakon njegove smrti te je kao takav spomenut 1890. na prvoj prvomajskoj skupštini u Zagrebu, nakon čega su okupljeni uskliknuli „slavu mu”. Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu”, 14.

⁴⁶ U izvještaju o ovome *Primorac*, novine koje podržavaju Makanca, objašnjava da je Makanec branio konzervativni komunizam „koji teži mirnim putem promjeniti postojeće ljudske odnose”. Dakle, riječ je o nekoj vrsti socijalističkoga reformizma. *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (Zagreb: Narodne novine, 1875), 1079-1080; „Iz sabora; zakon ob odgovornosti vlade”, *Primorac* (Kraljevica), 17. 1. 1874., 2.

⁴⁷ SDAP nastaje transformacijom Saveza njemačkih radničkih društava (*Verband Deutschen Arbeitervereine* – VDA) u političku stranku. VDA je funkcionirao kao labavi savez radničkih društava koja

prilike u Njemačkoj, posebno agresivna vanjska politika Pruske, ubrzo su primorale ADAV i SDAP da počnu surađivati, a zbog jačanja represije protiv socijalista 1874. ove dvije stranke postižu dogovor o zajedničkom izlasku na izbore za Reichstag.⁴⁸ Kulminacija suradnje i postupnoga približavanja bilo je ujedinjenje u Socijalističku radničku partiju Njemačke (*Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands* – SAPD) krajem svibnja 1875. na kongresu u Gothi, na kojem je donesen program rada novoosnovane stranke, koji je Marx, kako je poznato, kritizirao tvrdeći da je lassallijanski.⁴⁹

Razvoj radničkoga pokreta i socijalizma u njemačkim zemljama uvelike je utjecao na istovjetan proces u Habsburškoj Monarhiji, posebno u austrijskom dijelu. Ubrzo nakon što je 1867. omogućeno udruživanje, počinju se javljati brojna radnička društva.⁵⁰ Iako je znatan dio tih društava isprva bio pod kontrolom liberala, oni nailaze na otpor radnika koji zagovaraju Lassalleove ideje i kojima ubrzo polazi za rukom preuzeti većinu radničkih društava.⁵¹ Međutim, nakon bečkih demonstracija krajem 1869. radnički pokret u austrijskom dijelu Monarhije privremeno je pasiviziran snažnom represijom.⁵² Reorganizacija radništva u Austriji u prvoj polovini sedamdesetih odvija se pod većim utjecajem SDAP-a nego Lassalleova ADAV-a, pa kad je u travnju 1874. u Neudörflu osnovana Socijaldemokratska radnička partija (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei* – SDAP), prva socijalistička stranka u Monarhiji, ona je od Bebelove i Liebknechtove stranke preuzela i ime i politički program.⁵³

Kao što je spomenuto u uvodu, povjesničari koji su dosad pisali o radničkom pokretu u periodu izlaženja *Radničkoga prijatelja* posebno su isticali utjecaj ideja Internacionale, odnosno preko nje Marxa. Paradigmatski primjer toga je Mirjana Gross, ponajbolja povjesničarka koja se bavila poviješću radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Ona u radu iz 1955. piše:

„Ideje, koje su ovi radnici zastupali, bile su doduše borbene za prilike u Hrvatskoj, ali nipošto revolucionarne, već reformističke i u priličnoj mjeri nezrele. Takve su one logično morale i biti pod utjecajem Njemačke socijal-

su se pod utjecajem liberalnih političkih koncepcija izdvojila iz ADAV-a još 1863. godine. Iako buržoaski pokrovitelji radničkih društava imaju velik utjecaj, u drugoj polovini šezdesetih dominantna postaje socijalistička struja koju predvode Liebknecht i Bebel. Morgan, *The German Social Democrats and the First International*, 13-18.

⁴⁸ Morgan, *The German Social Democrats and the First International*, 29-32.

⁴⁹ Usp. Karl Marx, *Kritika Gotskog programa* (Zagreb: Kultura, 1950).

⁵⁰ Jakub S. Beneš, *Workers and Nationalism: Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria 1890-1918* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 22.

⁵¹ Beneš, *Workers and Nationalism*, 22.

⁵² Beneš, *Workers and Nationalism*, 22.

⁵³ Knapič-Krhen, „Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj”, 213.

demokratske stranke, koja je po svom eisenachskom programu doduše bila povezana s Internacionalom i Marxom, ali je bila još daleko od marksizma.”⁵⁴

Jednako tako, ona deset godina kasnije piše da se u *Radničkom prijatelju* jasno očituju „ideje ajzenaškog smjera njemačke socijalne demokracije, odnosno posredno I. internacionale”.⁵⁵ Doduše, Gross navodi da se u gotovo svakom broju *Radničkoga prijatelja* može pronaći barem jedan članak koji zastupa Lassalleove ideje, no ona to ne pripisuje utjecaju Lassallea ili njegova ADAV-a, već konkurentskom SDAP-u.⁵⁶ Gross je osnivanje općeaustrijske socijaldemokratske stranke i pokretanje nekoliko s njom povezanih glasila poput *Arbeiterfreunda*, odnosno *Radničkoga prijatelja* koji izlazi u Liberecu u Češkoj, vidjela kao stvaranje centra iz kojega do hrvatskoga radništva snažnije dolaze utjecaj i ideje eisenachske struje njemačke socijaldemokracije.⁵⁷

Razvoj socijalizma u Austriji doista je bio bitan za hrvatsko radništvo, koje je održavalo veze s austrijskim socijaldemokratima. Primjerice, u *Radničkom prijatelju* objavljeni su izvještaji sa suđenja grupi radnika okupljenoj oko Hippolyta Tauschinskog, predvodnika austrijskoga SDAP-a, a nekoliko mjeseci nakon toga Tauschinski je zagrebačkim radnicima poslao pismo u kojem ih naziva partijskim drugovima („Parteigenossen”) i zahvaljuje na potpori njemu i njegovoj obitelji dok je bio u zatvoru.⁵⁸ Iz ovoga je jasno da je radništvo Hrvatske i Slavonije održavalo važne veze s austrijskim socijaldemokratima. Međutim, problem s interpretacijama kao što su one Mirjane Gross jest taj što se u člancima objavljenim u *Radničkom prijatelju* znatno više očituje utjecaj lassallijanske nego eisenachske struje, odnosno struje kojoj se priklonio austrijski SDAP. To je vidljivo već iz činjenice da je Lassalle jedini socijalistički mislilac koji se spominje u *Radničkom prijatelju*.⁵⁹ Primjerice, u članku „Radnički pokret II.”, u kojem se objašnjava razvitak radničkoga pokreta od Francuske revolucije, na kraju teksta autor spominje Lassallea kao nekoga tko je odredio razvoj radničkoga pokreta

⁵⁴ Spomenuta Njemačka socijaldemokratska stranka zapravo je Socijaldemokratska radnička stranka koju Bebel i Liebknecht osnivaju 1869. u Eisenachu kao opoziciju lassallijanskom ADAV-u. Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu”, 37.

⁵⁵ Gross, „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907”, 118.

⁵⁶ Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu”, 29.

⁵⁷ Gross, „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907”, 118.

⁵⁸ „Parnica gradadkih socijalistah”, *Radnički prijatelj*, 8. 11. 1874., 2; „Parnica gradadkih socijalistah”, *Radnički prijatelj*, 15. 11. 1874., 1; „Arbeiter! Parteigenossen!”, *Radnički prijatelj*, 28. 2. 1875., 4.

⁵⁹ Uz Lassallea, u nekoliko članaka spominju se Tauschinski i Svetozar Marković. Međutim, u razdoblju kad je objavljan *Radnički prijatelj* Tauschinski je osuđen na zatvorsku kaznu, a Marković je umro, stoga je postojao izravan povod za objavljivanje članaka koji ih spominju, što nije slučaj s Lassalleom. Također, za razliku od njih, Lassalle jedini ima svojevrstu funkciju socijalističkoga autoriteta, što je vidljivo iz toga što njegovim imenom ili citatima autori članaka u *Radničkom prijatelju* ponekad nastoje osnažiti i dokazati svoje tvrdnje.

i definirao njegove zahtjeve.⁶⁰ U nekoliko članaka citiraju se Lassalleovi pozivi na udruživanje radnika, a u jednom članku na njemačkom jeziku autor žali što ne posjeduje „stil i elokvenciju našega velikog učitelja Lassallea kako bi govornici mogao doprijeti do srca radnika”.⁶¹ Valja spomenuti i da je u izdanju od 11. travnja objavljena kratka preporuka Lassalleova djela *O suštini ustava*, koje je prevedeno s njemačkoga i tiskano ćirilicom.⁶² Pritom je autor zaključio da bi se trebala češće prevoditi ovakva „bolja njemačka socijalna djela na naški” te radnicima poručio da djelo mogu kupiti u redakciji *Radničkoga prijatelja*.⁶³ S obzirom na to da u *Radničkom prijatelju* nema ni spomena Marxa, Bebela, Liebknechta, Internacionale ili programa iz Eisenacha, možemo zaključiti da je u imaginariju hrvatskoga radničkog pokreta jedino Lassalle mogao imati poziciju svojevrsnoga autoriteta socijalizma.

Lassalleov utjecaj može se primijetiti i na razini konvencija u diskursu. Naime, za Lassallea i lassallijance je karakteristično da za razliku od velikoga dijela suvremenih im socijalista rjeđe koriste pojam *klasa* (*Klasse*), koji u pravilu zamjenjuju pojmom *stalež* (*Stand*). Primjerice, dok eisenachski program govori o radničkoj klasi (*Arbeiterklasse*), Lassalle u svojem *Otvorenom pismu*, odnosno pismu poslanom radničkom društvu Leipziga, govori o radničkom staležu (*Arbeiterstand*).⁶⁴ Tu je praksu od Lassallea preuzeo i *Radnički prijatelj*, u kojem se radništvo u pravilu naziva „radničkim stališem”, to jest u njemačkom dijelu novina „Arbeiterstand”. Pojam *klasa* javlja se veoma rijetko, a od kraja studenoga 1874. gotovo se sasvim prestaje koristiti. Sličan je slučaj i s načinom međusobnoga oslovljavanja zagrebačkih radnika. Za razliku od austrijskih socijaldemokrata toga razdoblja, koji će se često međusobno nazivati drugovima, a tako će zagrebačke radnike osloviti i Tauschinski, članovi *Radničkoga društva* međusobno su se oslovljavali

⁶⁰ Riječ je o drugom članku predviđene serije o povijesti radničkoga pokreta. Autor na samom kraju spominje da će nastavak u kojem će se baviti u utjecajem Lassallea na radnički pokret biti objavljen u nekom budućem broju, ali to se nije dogodilo jer treći članak nije objavljen. „Radnički pokret II.”, *Radnički prijatelj*, 20. 12. 1875., 1.

⁶¹ Citati koji se pripisuju Lassalleu su: „Sada je najbolje vrijeme, organizirajte se!” i „Mi svi želimo biti za jedno, i jedan za sve, i pobjediti ili propasti!” „Ein Humaner Akt!”, *Radnički prijatelj*, 31. 1. 1875., 4; J. S., „Correspondenzen, Patschkau (in Schlesien)”, *Radnički prijatelj*, 11. 4. 1875., 4; N., „Bildungsmittel der Arbeitervereine II. Diskussion und Vorträge.”, *Radnički prijatelj*, 28. 3. 1875., 3.

⁶² Ovo je jedna od dvije preporuke nekoga djela koje se javljaju u *Radničkom prijatelju*. Druga je ona knjižice *Njekoliko riječi o društvenom životu*, koju je napisao i izdao Dragutin Kale, predsjednik *Radničkoga društva* i urednik *Radničkoga prijatelja*. „O suštini ustava” od Ferdinanda Lasalla”, *Radnički prijatelj*, 11. 4. 1875., 2.

⁶³ „O suštini ustava” od Ferdinanda Lasalla”, *Radnički prijatelj*, 11. 4. 1875., 2.

⁶⁴ Lassalle u ovom djelu koristi i pojam klase, ali znatno rjeđe nego pojam staleža, koji mu je bitniji zbog njegova shvaćanja filozofije prava. „Eisenacher programm”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/geschichte/deutsch/spd/1869/eisenach.htm>; Ferdinand Lassalle, „Offenes Antwortschreiben”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/lassalle/1863/03/antwortschreiben.htm>.

s *gospodine*. Ova praksa nije toliko prisutna u *Radničkom prijatelju*, ali je vidljiva u zapisnicima skupština i odbora Radničkoga društva, na kojima su prisutni jedan drugoga nazivali gospodom.⁶⁵ Sama po sebi ta praksa može se doimati kao jednostavno oponašanje viših društvenih slojeva, međutim važno je primijetiti da ju opetovano koristi upravo Lassalle u svim svojim tekstovima i govorima.⁶⁶ Primjerice, u dva najpopularnija teksta kojima se obraća radnicima, *Programu radnika* i *Otvorenom pismu*, gotovo svaki novi paragraf počinje tako da Lassalle radnike oslovljava s *gospodo*.⁶⁷ S obzirom na takav kontekst, spomenuta praksa članova Radničkoga društva barem je dijelom potaknuta utjecajem Lassallea.

Kako programi doneseni u Eisenachu i Neudörflu sadržavaju obrasce socijalizma koji su prisutni kod Lassallea, poput ukidanja neizravnih poreza, ukidanja sustava najamnoga rada stvaranjem radničkih zadruga i naglašavanja važnosti proširenja prava glasa na radnike, postojale su određene sličnosti između tih dviju struja. Te su sličnosti razumljive jer su opća mjesta socijalizma 19. stoljeća koja se u sličnim oblicima javljaju u gotovo svim onodobnim konceptima socijalizma. Kao takvi, ti se obrasci socijalizma mogu pronaći i u pisanju *Radničkoga prijatelja*. Međutim, autori koji su pisali za taj list također su se služili primjerima i argumentima karakterističnim samo za jedan od ta dva usmjerenja socijalizma.

Primjer toga su argumenti koji se koriste u tri nepotpisana članka da bi se dokazalo da radničke zadruge osnovane prema modelu koji je predlagao njemački liberal Hermann Schulze-Delitzsch nisu korisne za same radnike.⁶⁸ U spomenutom članku „Radnički pokret II.” navodi se da Schulze-Delitzscheve zadruge ne rješavaju probleme radništva jer dionice tih zadruga nužno dolaze u ruke imućnih građana, koji mogu ulagati novac i tada preuzimaju kontrolu nad zadrugama, a radnici koji su zadrugu osnovali nastavljaju raditi za plaću kao i u svakom drugom poduzeću.⁶⁹ Nekoliko mjeseci kasnije stvaranje zadruga po Schulze-Delitzschevu modelu preporučeno je u *Obzoru*, a kao odgovor na to u *Radničkom*

⁶⁵ HR-DAZG-764-PHZORD, knj. 1-2.

⁶⁶ Pišući tridesetak godina nakon njegove smrti, Bernstein je više puta istaknuo da je Lassalle, sin imućnoga trgovca, svojim načinom života ostao buržuj čak i nakon što krajem života postaje predvodnik radništva. Bernstein, *Ferdinand Lassalle as a Social Reformer*.

⁶⁷ *Program radnika* zapravo je objavljena verzija govora koji je Lassalle održao 1862. u Berlinu. Ferdinand Lassalle, *Working's Man Programme* (London: The Modern Press, 1884); Lassalle, „Offenes Antwortschreiben”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/lassalle/1863/03/antwortschreiben.htm>.

⁶⁸ Hermann Schulze-Delitzsch bio je utjecajni predstavnik Progresivne stranke. Predlagao je stvaranje radničkih proizvodnih društava, odnosno zadruga u kojima početni kapital prikupljaju sami članovi ili se on ostvaruje prodajom dionica društva. Velik broj takvih zadruga doista je osnovan u njemačkim zemljama, ali Schulze-Delitzschev model uskoro nailazi na oštru kritiku socijalista, a posebno Lassallea, koji smatra da bi početni kapital za radničke zadruge trebala osigurati država.

⁶⁹ „Radnički pokret II.”, *Radnički prijatelj*, 20. 12. 1875., 1.

prijatelju objavljen je članak čiji autor dokazuje da su takva društva neodrživa jer su premalena i ne mogu konkurirati velikim obrtima i industrijskim poduzećima.⁷⁰ Upravo ta dva argumenta temelj su Lassalleove kritike Schulze-Delitzscheva prijedloga te ih on koristi u svojem *Otvorenom pismu*.⁷¹ Drugi dio odgovora *Obzoru* objavljen je u idućem broju *Radničkoga prijatelja*, a u njemu se autor nastavlja koristiti Lassalleovim idejama. Tvrdeći da bi umjesto zadruga po Schulze-Delitzschevu modelu radnici trebali osnivati velike zadruge uz pomoć države, autor nastoji pokazati da se državni intervencionizam osuđuje samo kad ga zazivaju radnici, a da je on uobičajena praksa za bogate, te kao primjer navodi kapitaliste koji za gradnju željeznica od države dobivaju kredite i jamstva.⁷² Autor pritom ističe da odnos u kojem država daje kapital radnicima nije radikalna zamisao:

„Ovdje nemože o tako zvanom komunizmu ili socijalizmu ni govora biti, jer radnik u tom odnošaju upravo kao sada pridrži svoju osobnu slobodu, osobni svoj način života i osobnu nagradu radnje, te u nikakvom drugom odnošaju prema državi nestoji, nego da mu je ova ili uzajmila nuždnu glavnica ili mu ujamčila vjersiju (kredit).”

Primjer s kreditima i jamstvima za gradnju željeznica kao dokaz da država već pomaže bogatima koristi i Lassalle u *Otvorenom pismu*.⁷³ Štoviše, ne samo da je autor članaka u *Radničkom prijatelju* preuzeo Lassalleove primjere i argumente, on je dio svojega članka prepisao iz *Otvorenoga pisma*. Riječ je o prethodno citiranom odlomku, koji u Lassalleovu tekstu glasi:

„Ništa nije dalje od takozvanoga komunizma i socijalizma od ovoga zahtjeva u kojem radnički stalež, kao i danas, zadržava svoju osobnu slobodu, osobni način života i pojedinačne plaće i nema nikakav drugi odnos s državom osim toga da mu ona dade kapital, odnosno kredit potreban za stvaranje zadruge.”⁷⁴

Saznanja zagrebačkih radnika o razvoju radničkoga pokreta i socijalizma najvećim su dijelom bila zasnovana na novinama koje su u Zagreb stizale iz ostatka Monarhije, pa su ideje socijalista do njih uglavnom dolazile posredno, iz novinskih izvještaja. Međutim, s obzirom na to da se autor ovih članaka u *Radničkom prijatelju* nije koristio samo Lassalleovim primjerima, koji su do njega mogli stići

⁷⁰ „U Zagrebu, 11. ožujka 1875.”, *Radnički prijatelj*, 14. 3. 1875., 1.

⁷¹ Lassalle, „Offenes Antwortschreiben”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/lassalle/1863/03/antwortschreiben.htm>.

⁷² „U Zagrebu, 19. ožujka 1875.”, *Radnički prijatelj*, 21. 3. 1875., 1.

⁷³ Lassalle, „Offenes Antwortschreiben”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/lassalle/1863/03/antwortschreiben.htm>.

⁷⁴ Lassalle, „Offenes Antwortschreiben”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/lassalle/1863/03/antwortschreiben.htm>.

preko drugih novina, nego je prepisao dio teksta, jasno je da su zagrebački radnici čitali djela na kojima se temeljila lassallijanska struja njemačke socijaldemokracije.⁷⁵

U pisanju *Radničkoga prijatelja* moguće je prepoznati i ideje koje potječu iz drugoga važnog Lassalleova djela upućenog radnicima, *Programa radnika*. Primjer toga je shvaćanje suvremenoga društvenog poretka kao nastavka onoga koji je postojao u srednjem vijeku. Tako autor članka „Ueber den Handel” objašnjava da ne postoji razlika između srednjovjekovnoga plemstva i moderne buržoazije jer oni kao vladajuća klasa jednako „ljudima otimaju plodove njihova rada i svoje vrijeme troše na velikim gozbama i profinjenim zabavama, a ipak zauzimaju najcjedeniji položaj u društvu”.⁷⁶ Ideju da je suvremena buržoazija jednaka nekadašnjem plemstvu, odnosno da obavlja iste društvene funkcije, samo na nov način, Lassalle je iznio u svojem *Programu radnika*.⁷⁷ Ona je karakteristična za Lassallea i lassallijansku struju jer je utemeljena na konceptima o kojima je Lassalle pisao 1861. u djelu *Sustav stečenih prava*, a koji su sličniji Hegelovu idealizmu nego Marxovu materijalizmu.⁷⁸ Isti argument neće se javljati u eisenachskoj struji, za koju je, u skladu s materijalističkim viđenjem povijesti, buržoazija novi historijski fenomen čija je osnova moći drugačija od one na kojoj se temeljila moć plemstva.⁷⁹

Slični primjeri korištenja Lassalleovih i lassallijanskih ideja javljaju se u većini brojeva *Radničkoga prijatelja*. Kad autor potpisan samo sa „-gri-” govori o željeznom zakonu nadnica „koji utvrđuje žalostni položaj današnjeg radnikah”, on također argumente preuzima iz Lassalleova *Otvorenoga pisma*, u kojem je Lassalle i postulirao tu teoriju.⁸⁰ Štoviše, u pisanju *Radničkoga prijatelja* o borbi radnika za opće pravo glasa ponovljena je kontradikcija koju čini Lassalle kada tvrdi da će vladajuća klasa uvijek sprječavati širenje političkih prava mirnim pu-

⁷⁵ Ranije je navedeno da je objavljena preporuka radnicima da kupe Lassalleovo djelo *O suštini ustava* te da se ono moglo kupiti u redakciji *Radničkoga prijatelja*. Međutim, to djelo nije namijenjeno radnicima i ne bavi se njihovim problemima, nego je ono Lassalleov pokušaj materijalističke kritike Hegelove filozofije prava. Treba spomenuti i da su ova djela vjerojatno bila dostupna za čitanje svim članovima Radničkoga društva preko društvene knjižnice, a i oni koji ih nisu mogli čitati, zbog nepoznavanja njemačkoga ili slabe pismenosti, mogli su ponešto o njima doznati na kružocima i raspravama koje su se odvijale u prostorijama Društva.

⁷⁶ D. S., „Ueber den Handel”, *Radnički prijatelj*, 24. 1. 1875., 3.

⁷⁷ Lassalle, *Working's Man Programme*, 31-38.

⁷⁸ Ferdinand Lassalle, *Das System der erworbenen Rechte: Eine Versöhnung des positiven Rechts und der Rechtsphilosophie* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1880).

⁷⁹ Bernstein, *Ferdinand Lassalle as a Social Reformer*, 100-103.

⁸⁰ „Je li gvozdeni zakon ekonomni o naplati radničkoj zaista i neumitni neki 'zakon prirodni'?”, *Radnički prijatelj*, 14. 3. 1875., 1-2; Lassalle, „Offenes Antwortschreiben”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/lassalle/1863/03/antwortschreiben.htm>.

tem, a istovremeno preporučuje radništvu da se za svoje pravo glasa bori mirnom agitacijom za postupne reforme.⁸¹

Ideje koje je moguće prepoznati kao karakteristične za eisenachsku struju ili potječu iz Prve internacionale znatno su rjeđe. Međutim, sami zahtjevi radnika kakvi su izneseni u članku „Die Forderung der Arbeiter” u velikoj se mjeri podudaraju s onima donesenim u Eisenachu.⁸² U ovom, za *Radnički prijatelj* najopsežnijem, članku o radničkim zahtjevima traži se uvođenje općega i izravnoga prava glasa, ograničenje radnoga dana, zabrana dječjega rada, ograničenje ženskoga rada, besplatno i javno školstvo, odvajanje Crkve od države i školstva, zamjena stajaće vojske naoružanim narodom, ukidanje svih neizravnih poreza, sloboda tiska, okupljanja i udruživanja.⁸³ Svaki od ovih nabrojanih zahtjeva nalazi se u eisenachskom programu te je vjerojatno upravo ovaj članak potaknuo Mirjanu Gross i njezinu generaciju povjesničara da rani radnički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Radničko društvo i list *Radnički prijatelj* ocijene kao podupiratelje eisenachske struje, a stoga i Prve internacionale te samoga Marxa. Problem je u tome što se ovaj članak ipak ograničava na dio zahtjeva iz Eisenacha, a pogotovo to što se u njemu i ne spominje Međunarodno udruženje radnika, odnosno Prva internacionala, koja u samom eisenachskom programu ima ključno mjesto.⁸⁴ No, bez obzira na to, ovaj i još samo nekoliko članaka koji pokazuju utjecaj eisenachske struje ne mogu biti dokaz da su *Radnički prijatelj* i Radničko društvo bili pod dominantnim utjecajem austrijske socijaldemokracije, eisenachskoga programa ili Prve internacionale kad postoji znatno više primjera u kojima se očituje utjecaj Lassallea i ADAV-a.

Zaključak

Do prvih pokušaja organiziranja radničkoga pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji dolazi u periodu kad radništvo njemačkih zemalja i austrijskoga dijela Habsburške Monarhije snažnije formira vlastiti identitet kao zasebne društvene skupine s posebnim političkim ciljevima. Pritom se čini da se već od tih početaka 1869. hrvatsko radništvo vodilo primjerima organiziranja radništva u razvijenijim predjelima Europe, točnije primjerom lajpciškoga radničkog društva i Ferdinanda

⁸¹ „U Zagrebu, 23. siečnja 1875.,” *Radnički prijatelj*, 24. 1. 1875., 1; Lassalle, „Offenes Antwortschreiben”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/referenz/lassalle/1863/03/antwortschreiben.htm>.

⁸² N., „Die Forderung der Arbeiter”, *Radnički prijatelj*, 18. 10. 1874., 3; „Eisenacher programm”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/geschichte/deutsch/spd/1869/eisenach.htm>.

⁸³ N., „Die Forderung der Arbeiter”, *Radnički prijatelj*, 18. 10. 1874., 3.

⁸⁴ „Eisenacher programm”, Marxist Internet Archive, pristup ostvaren 28. 9. 2020., <https://www.marxists.org/deutsch/geschichte/deutsch/spd/1869/eisenach.htm>.

Lassallea. S obzirom na to da su radničke i socijalističke ideje na prostor Hrvatske i Slavonije uglavnom stizale preko radničkih migracija i različitih tiskovina, takva je praksa i očekivana. U kontekstu slabo razvijenog radničkog pokreta, različite ideje koje su na taj način stizale do hrvatskoga radništva međusobno se miješaju te na njima izrasta ideološka osnova hrvatskoga radničkog pokreta. Programi iz Eisenacha i Neudörfla te stvaranje austrijske socijaldemokracije 1874. svakako su snažno utjecali na hrvatski radnički pokret i njegove zahtjeve, ali, kao što je vidljivo iz istaknutih primjera, taj je pokret bio izgrađen na temelju lassallijanske struje socijalizma. Bez obzira na snažne impulse koji su dolazili od austrijske socijaldemokracije, Lassalleove ideje bile su ukorijenjene u najaktivnijoj grupi u Radničkom društvu i *Radničkom prijatelju*, a posebno dobar pokazatelj te ukorijenjenosti su spomenute konvencije diskursa. Naime, one su zbog svoje decentralizirane prirode često trajniji fenomeni koji mogu opstati i nakon promjene političke orijentacije.

Lassalleov utjecaj ključan je za radnički pokret i za socijalizam 19. stoljeća i u Hrvatskoj i Slavoniji i drugdje u Europi. Njegove su ideje uvelike utjecale na razvoj socijalističke misli, a i kad je marksizam postao dominantan, lassallijanstvo je u europskom socijalizmu već bilo previše ukorijenjeno da bi ga se moglo potpuno zamijeniti. Primjerice, krajem 19. stoljeća utjecaj Lassallea i njegovih ideja na radnički pokret u Hrvatskoj znatno je oslabio, a snažan uzrok toga vjerojatno je bilo osnivanje Druge internacionale, čiji se zaključci provode u Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, i u posljednjem desetljeću 19. stoljeća Lassalle je imao važno mjesto u socijalističkom imaginariju radništva u Hrvatskoj i Slavoniji te je njegova bista, uz Marxovu, bila neizostavni simbolički dekor skupština Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije kao i radničkih proslava.

Neobjavljeni izvori

Hrvatska – Državni arhiv u Zagrebu – fond 764 – Prvo hrvatsko zagrebačko obrtničko i radničko društvo (HR-DAZG-764-PHZORD).

Hrvatska – Državni arhiv u Osijeku – fond 2103 – Zbirka dokumenata radničkog pokreta.

Objavljeni izvori i literatura

About, Edmond. *Abecedar radnika*. S francuskoga preveo Ljudevit Vukotinović. Zagreb: Lavoslav Hartman i družba, 1870.

Beneš, Jakub S. *Workers and Nationalism: Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria 1890-1918*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Bernstein, Edward. *Ferdinand Lassalle as a Social Reformer*. S njemačkoga prevele Eleanor Marx. London: Swan Sonnenschein & CO, 1893.

Cazi, Josip. *Prva radnička društva u Hrvatskoj: samostalni ekonomski i politički istupi (1860-1880)*. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku, 1950.

Cazi, Josip. *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj: od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895)*. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958.

Cazi, Josip. *Radnički pokret Hrvatske (1860-1895)*. Beograd: Rad, 1962.

Cecić, Vinko. *Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870-1955*. Zagreb: Republički odbor Sindikata grafičara Hrvatske, 1955.

Cecić, Vinko. „Neka zapažanja i neki rezultati iz proučavanja radničkog pokreta u Hrvatskoj do 1918. godine”. *Putovi revolucije* 2 (1963), br. 3-4: 155-163.

Despot, Miroslava. „Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune”. U: *Pariška komuna 1871-1971*, knjiga 2, uredio Pero Damjanović, 965-983. Beograd: Rad, 1971.

Držaić, Karlo. „Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897. godine”. Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.

Držaić, Karlo. „Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju”. Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.

„Eisenacher programm”. Marxist Internet Archive. Pristup ostvaren 28. 9. 2020. <https://www.marxists.org/deutsch/geschichte/deutsch/spd/1869/eisenach.htm>.

Gross, Mirjana. „Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji”. *Historijski zbornik* 5 (1952), br. 3-4: 311-329.

Gross, Mirjana. „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu”. *Historijski zbornik* 8 (1955), br. 1-4: 1-39.

Gross, Mirjana, ur. *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća: izabrani izvori*. Zagreb: Školska knjiga, 1957.

Gross, Mirjana. „Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890-1907”. *Putovi revolucije* 5 (1965): 117-130.

Gross, Mirjana. „Ideologija socijalističkog pokreta u Hrvatskoj do prvog svjetskog rata”. *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf* 6 (1976): 9-20.

Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, 2008.

Kezić, Valentina. „Uloga tiska u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije: primjer *Radničkoga prijatelja* (1874.-1875.)”. Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2020.

Knapič-Krhen, Cvetka. „Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj”. *Putovi revolucije* 5 (1965): 213-217.

Knapič-Krhen, Cvetka. „Zašto je prestao izlaziti ‘Radnički prijatelj’”. *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu* 6 (1973), br. 3: 81-83.

Kolar-Dimitrijević, Mira. *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.* Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1973.

Korać, Vitomir. *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, knjiga 1-3. Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929-1933.

Krnić, Zdravko, ur. *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867”*. Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek; Historijski institut Slavonije Slavonski Brod, 1969.

Kučenjак, Dušan. *Spomen-knjiga o 50-godišnjem djelovanju I. zagrebačkog radničkog društva za podupiranje i naobrazbu svojih članova, 1873-1923.* Zagreb: I. zagrebačko radničko društvo, 1925.

Lassalle, Ferdinand. *Open Letter to the National Labor Association of Germany*. S njemačkoga preveli John Ehmman i Fred Bader. Cincinnati, OH: The National Executive Committee of the Socialist Labor Party, 1879.

Lassalle, Ferdinand. *Das System der erworbenen Rechte: Eine Versöhnung des positiven Rechts und der Rechtsphilosophie*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1880.

Lassalle, Ferdinand. *Working's Man Programme*. S njemačkoga preveo Edward Peters. London: The Modern Press, 1884.

Lassalle, Ferdinand. „Offenes Antwortschreiben”. Marxist Internet Archive. Pristup ostvaren 28. 9. 2020.

<https://www.marxists.org/deutsch/referenz/lassalle/1863/03/antwortschreiben.htm>.

Marjanović, Jovan. *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama: do Prvog svetskog rata*. Beograd: Rad, 1958.

Marx, Karl. *Kritika Gotskog programa*. Zagreb: Kultura, 1950.

Mažuran, Ive, ur. *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*. Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1967.

Mažuran, Ive. „Prvo radničko društvo u Osijeku”. U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867”*, uredio Zdravko Krnić, 45-78. Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek; Historijski institut Slavonije Slavonski Brod, 1969.

Morgan, Roger. *The German Social Democrats and the First International 1864-1872*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.

Narodne novine (Zagreb), 1861-2020.

Oštrić, Vlado. „Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život!”. *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu* 6 (1973), br. 3: 20-51.

Oštrić, Vlado. „Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do 1914. u našoj povijesnoj književnosti: drugi dio”. *Časopis za suvremenu povijest* 5 (1973), br. 2: 109-133.

Oštrić, Vlado. „Složni – biti ćemo množni!”. *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu* 6 (1973), br. 3: 3-19.

Oštrić, Vlado. „Prilozi pitanjima početka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869-1890.)”. U: *Počeci socijalističke štampe na Balkanu. Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici izlaska „Radenika”*, uredio Milo Popović, 45-84. Beograd: Jugoslavenski institut za novinarstvo, 1974.

Oštrić, Vlado. „Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća”. *Historijski zbornik* 13 (1981), br. 2: 5-25.

Oštrić, Vlado. „Istraživanja radničkog pokreta i drugih povijesnih tema XIX i početka XX stoljeća (do 1918)”. *Časopis za suvremenu povijest* 14 (1982), br. 1: 61-68.

Oštrić, Vlado. „Radnički pokret u jugoslavenskim zemljama od svojih početaka do 1918/1919. godine (I. dio historije SKJ) i odnos općeg, posebnog i pojedinačnog”. *Povijesni prilozi* 1 (1982), br. 1: 11-62.

Oštrić, Vlado. „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine”. *Povijesni prilozi 2* (1983), br. 1: 11-62.

Oštrić, Vlado. „Zagreb i socijalistički radnički pokret (od sredine XIX st. do stvaranja komunističkog pokreta) u povijesnoj literaturi”. *Časopis za suvremenu povijest 15* (1983), br. 3: 3-11.

Oštrić, Vlado. „Odjeci i utjecaj Markovićeve djela u Hrvatskoj i Vojvodini u povodu zbornika ‘Svetozar Marković, omladina i marksizam’”. *Časopis za suvremenu povijest 18* (1986), br. 2: 101-111.

Pejić, Luka. *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*. Zagreb: DAF, 2016.

Plećaš, Dušan. *Prvomajske proslave u Osijeku*. Osijek: Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta „Božidar Maslarić”, 1973.

Pocock, John Greville Agard. *Politics, Language and Time: Essays on Political Thought and History*. Chicago: University of Chicago Press, 1989.

Pribić, Branka. „Književni prilozi kao sredstvo prosvjećivanja radništva”. *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu 6* (1973), br. 3: 69-80.

Primorac: list za politiku, narodno gospodarstvo i pomorstvo (Kraljevica), 1873-1878. *Radnički prijatelj* (Zagreb), 1874-1875. *Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: Godina 1872-1875*. Zagreb: Narodne novine, 1875.

Skinner, Quentin. „Meaning and Understanding in the History of Ideas”. *History and Theory 8* (1969), br. 1: 3-53.

Zatočnik (Sisak), 1869-1871.

*Karlo Držaić**

Socialism in the Beginnings of the Workers' Movement in Croatia and Slavonia: Between Marx and Lassalle

Summary

The first decades of the second half of the 19th century were a turning point in the history of the Habsburg Monarchy. During the wave of changes that affected the Monarchy at the time, including modernization, the first workers' societies were founded in Croatia and Slavonia, an early workers' movement was formed, and modern political movements such as socialism emerged. Starting from contextualization, the author has analysed the formation and operation of the workers' movement in Croatia and Slavonia during the 1870s. Contrary to previous research, according to which the political ideology of the workers' movement was based on the socialism of Karl Marx and the First International, the author argues that the development of socialist thought and political practice of the workers' movement in this period was largely influenced by the ideas of Ferdinand Lassalle and by contacts with the German working classes. Primarily using contemporary newspapers, as the only medium for disseminating ideas that was widely available at the time, the author has analysed the discourse and the main points of the publicly communicated ideology, highlighting the characteristic patterns that the workers' and socialist movement in Croatia and Slavonia took over from the writings of Lassalle or from the tradition of Lassallian socialism. The conclusion is that the initially dominant ideology of Lassallian socialism was subsequently upgraded with ideas characteristic of Marx's view of socialism.

Keywords: working classes, workers' movement, socialism, Marx, Lassalle, 19th century, *Radnički prijatelj*

* Karlo Držaić, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences (Phd candidate), University of Zagreb, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb, Croatia, E-mail: karlo.drzaic@gmail.com